

שלושת יסודות האמונה לפי מהר"ל מפראג

אלי גורפינקל*

מבוא

מהר"ל מפראג מוכר כאחד מגדולי האישים והמנהיגים היהודים במאה השש עשרה ובראשית המאה השבע עשרה במזרח אירופה. הוא היה איש הלכה, ראש ישיבה, רב קהילה ומנהיג ציבור והוגה מעמיק שהותיר קורפוס רחב יריעה של כתבים שרובם עוסקים במחשבת היהדות ובפרשנות האגדה.¹ חיבוריו מקיפים נושאים מגוונים במחשבת הדת היהודית, אך אינם כוללים דיון מסודר ביסודות האמונה. עם זאת, בכתביו יש הערות שונות בנושא ובהן מניין של כמה יסודות, שאולי ניתן לראות בהם רשימה המבקשת להחליף את הרשימה המיימונית בת שלושה עשר היסודות. היסודות האלה הועתקו וצוינו כמה פעמים על ידי מחברים רבניים שניסו להרחיב ולדון בהם – אם כי באופן חלקי וחסר² – אך זכו להתעלמות כמעט גורפת מצד חוקרי מהר"ל או יסודות האמונה. סקירה ודיון במקורות שבדבריו עשויים לשרטט את שיטתו בנושא ולבחון את מקומו של מהר"ל ברצף הדיון בסוגיה.

כתיבתו של מהר"ל ארוכה ודרשנית משום שהוא מבקש להנהיר את דברי חז"ל במקורות השונים וכך הוא נוהג גם בנושא הנדון כאן. אביא תמצית מדבריו ומדרושו מכיוון שהפרטים והתקבולות מלמדים גם על טיב היסודות בעיניו, כפי שאראה להלן.

האמונות השונות

שלוש האמונות שהתבררו בתהליך יציאת מצרים

בכמה מקורות בספריו מהר"ל מפרט שלושה יסודות אמונה. המקור המרכזי מצוי בספרו "גבורות השם" העוסק בגלות מצרים ובגאולה ממנה. בפרק מ"ד מהר"ל מציין ש"יציאת מצרים הוא שורש האמת והדת, והתורה זכרה יציאת מצרים במצוות שהם יסוד ועיקר הדת",³ כפי שעולה מאזכור יציאת מצרים בפירוט כמה מהמצוות המרכזיות בתורה.

בהמשך הפרק הוא מסביר זאת וטוען שהתיאור המקראי של תהליך היציאה מציין שלוש פעמים את האמנת העם:⁴ בתחילת התהליך, אחרי שמשה עשה אותות לעיני העם כהוכחה לשליחותו – "וַיֵּאמְרוּ הָעָם וַיִּשְׁמְעוּ כִּי פָקַד ה' אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (שמות ד לא); לאחר קריעת ים סוף (הנידון כאן) – "וַיֵּאמְרוּ בְּה' וּבְמִשְׁפָּה עֲבָדוּ" (שם יד לא); ובתיאור תכלית ההתגלות במעמד סיני – "הִנֵּה אֲנִי בָּא אֵלֶיךָ בְּעָבַר הָעֶבֶר וַיִּשְׁמַע הָעָם בְּדַבְרֵי עֲמֹן וְגַם בָּהּ יֵאָמְרוּ לְעוֹלָם" (שם שם ט). מהר"ל רואה בשלושת האזכורים "ג' אמונות שנתבררו ביציאת מצרים", כלומר תהליך היציאה והמופתים שקידמו את אמונת העם בשלושה היבטים מרכזיים. תפיסה זו אינה חדשה

* בית הספר ללימודי יסוד ביהדות, אוניברסיטת בר-אילן.

¹ על תולדות מהר"ל, ראו למשל יצחק יודלוב, "מהר"ל מפראג, חייו ויצירתו הספרותית", מהר"ל: אקדמות, פרקי חיים, משנה, השפעה, אלחנן ריינר (עורך), ירושלים תשע"ה, עמ' 51–74. ספרי מהר"ל מוזכרים בהערות השוליים ללא ציון שם המחבר. החיבורים נדפסו במהדורות רבות כאן ואצטט ממהדורת לונדון תש"כ–תשכ"א. על המהדורות השונות ראו אלי גורפינקל, "ספרי מהר"ל במהדורת יסוד חדשה", המעין נב (ד) (תשע"ב), עמ' 57–62; הנ"ל, "ספרי מהר"ל במהדורה חדשה: מהדורת ברקוביץ תשע"ה", המעין נו (ד) (תשע"ו), עמ' 66–78.

² ראו להלן בהערות 51–52.

³ גבורות ה', מד, עמ' קסו.

⁴ גבורות ה', מז, עמ' קפא–קפד.

וכבר כמה מפרשני המקרא והוגים שונים הראו את עקרונות האמונה שהתבררו באמצעות מכות מצרים ותהליך היציאה.⁵ החידוש בדברי מהר"ל מצוי בטענה כי עקרונות האמונה שהתבררו הם מערכת 'סגורה' ומלאה שהתבררה בשלבים השונים של היציאה ממצרים:

ודע, כי ג' אמונות הם יסוד הדת, וכאשר חס ושלום תפול אחת מהם – תפול הדת בכללה [...] כי ביציאת מצרים רצה השם יתברך להקנות להם כל אמונות אמיתיות, שזהו עיקר המופתים שעשה הקב"ה במצרים כדי שיאמינו כל אמונות אמיתיות [...] שהם יסודי ושרשי הדת.⁶

ביציאת מצרים התבררו "כל האמונות האמיתיות" שהן "יסוד הדת", ולכאורה, לפנינו מעין רשימת יסודות אמונה. כדי לעמוד על דברי מהר"ל ועל משמעותם, אציג תמצית לשונית של דבריו בטבלה שלהלן ואכלול בה את חלק מטענות הכופרים בעיקרים ואת הסיבה מדוע העיקר הוא יסוד הדת.

מדוע היא יסוד הדת	טענת הכופרים בה	ביאורה	האמונה	התהליך והפסקות המורה עליו	
שאם כן (-כדברי המינים), למה נעבוד אותו אחר שאין משגיח בתחתונים לפקוד את מעשיהם	ולא כמו שאומרים המינים "עזב ה' את הארץ" (יחזקאל ח יב; ט ט),	שהוא משגיח בתחתונים	השגחה	כאשר בא משה לגאול אותם: "כִּי פָקַד ה' אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (שמות ד לא)	1
	שלא יאמר שאינו הכל חס ושלום ויוכל (משהו) לצאת מרשותו	שהכל ביד ה' ואין דבר חוץ ממנו (אינה רק ההכרה במציאות האל, בה "הכל מודים").	מציאות השם יתברך	בקריעת ים סוף: "וַיֹּאמְרוּ בְּה' וּבַמֶּשֶׁה עֲבָדוּ" (שמות יד לא)	2
		שידבר השם יתברך את האדם ויתן לו תורה	תורה מן השמים	במתן תורה: "וְגַם כָּךָ יֹאמְרוּ לְעוֹלָם" (שמות יט ט)	3

⁵ ראו פירושי רמב"ן, עראמה, ואברבנאל (ראו בהערה זו להלן); מהר"ם חאגיז, אלה המצוות, ווארשא תרמ"ז, כא, כח ע"א-ע"ב; צבי אלימלך שפירא, דרך פקודיך, למברג תרע"ד, עשה כא, חלק המחשבה, ד-ה; יוחנן אליהו רוזנברג, עבודת חג הפסח וליל הסדר, ירושלים תשע"ז, עמ' רכ-רכז; איתן שנדרפי, "לימוד עיקרי האמונה על ידי עשר המכות", בתוך ספרו, הדר התורה שמות, ירושלים תשע"ד, עמ' 67-80 (על המקורות שהביאו שם, יש להוסיף: אליעזר אשכנזי, מעשי השם, מעשה מצרים, פירוש ההגדה, ח"א, עמ' קל, ד"ה 'כמה מעלות'. יש להעיר שפרשני התורה הראשונים, שראו במכות בסיס לעיקרים, דנו האם המכות ומופתי יציאת מצרים נועדו לשכנע את ישראל או לשכנע את מצרים; ראו פירוש רמב"ן, שמות יג טז, חיים דב שעוועל (עורך), ירושלים תשי"ט, ח"א, עמ' שמה-שמז, המסיים: "כי בכל זה היו המצריים מכחישים או מסתפקים", וכן בעקדת יצחק: "לברר ולאמת על הסדר הד' כפירות אשר העיז בהנה" (עקידת יצחק, וארא, שער 36, אמנון גרוס [עורך], ירושלים תשע"ד, עמ' 62), ובפירוש אברבנאל: "שפרעה הוא חולק על משה... בשלשה שרשים... מפני זה באו המכות מכוונות לאמת שלשת השרשים האלה". (פירוש אברבנאל על התורה, לשמות ז, יד-כה, אבישי שוטלנד [עורך], מהדורת חורב, ירושלים תשס"ח, עמ' 104, וראו עוד בעמ' 113-114). במקומות אחרים רמב"ן כותב שהמופתים מאמתים לעם ישראל את היסודות (פירוש רמב"ן, לשמות כ א, ח"א, עמ' שפה-שפט; הנ"ל, "תורת ה' תמימה", כתבי רמב"ן, חיים דוב שעוועל [עורך], ירושלים תשכ"ג, ח"א, עמ' קנא-קנג).

⁶ גבורות השם, מז, עמ' קפא.

מהר"ל מראה את התהליך ההיסטורי שבו התבררו יסודות האמונה לעם ישראל, מצביע על התכנים שביסודות האלה ומציין את הדגשים המופיעים בכל אחד משלושת הפסוקים המקראיים: [א] השגחת האל בעולם התחתון התבררה מתגובת ה' לצעקת העם מן השעבוד שכללה את שליחת משה להוציאם ממצרים, כפי שמודגש בפסוק: "כִּי פָקַד ה' אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל". לפי מהר"ל, מאמונה זו נובעת גם האמונה בשכר ועונש; [ב] מציאות האל אינה כוללת רק את עובדת מציאותו אלא בעיקר את ההכרה שהכול ממנו והוא שולט על הכול. מציאות זו התבררה מניסי מצרים ובייחוד מקריעת ים סוף, והיא מודגשת בפסוקית "וַיִּצְמַיְנוּ בַּה'" המוסבת ישירות על האמונה באל; [ג] תורה מן השמים מדגישה את יכולת האל לדבר עם האדם. דיבור זה נעשה בדרך כלל באמצעות משה, ולכן מודגש בפסוקית "וְגַם בְּךָ יִצְמַיְנוּ לְעוֹלָם". שלושת החגים ("רְגָלִים") שנקבעו כזכר ליציאת מצרים (פסח, שבועות, סוכות) מכוונים כנגד שלושת יסודות האמונה הללו, ובלשונו של מהר"ל:⁷

ההכרה שהתבררה בו	הֶרְגֵל	יסוד האמונה
בו נודע שהוא יתברך כל יכול על ידי אותות ומופתים, עד קריעת ים סוף שהיה בשביעי של פסח, ובו נודע בבירור שהכל ביכלתו ואין חוץ ממנו	חג הפסח	מציאות השם יתברך (ושהכול תחת רשותו)
בו נודע נתינת התורה	חג השבועות	תורה מן השמים
שהושיב אותם בענני כבוד בשמירתו, וזה מורה על ההשגחה והשמירה שהיה עליהם ולא עזב אותם	חג הסוכות	השגחה

לאור הקבלה זו, מהר"ל מציע פירוש חדש למונח המקראי לחגים אלה – 'רְגָלִים'.⁸ רוב המפרשים פירשו את המונח כפעמים, זמנים. לפי זה, הפסוקית "שָׁלַשׁ רְגָלִים תִּחַג לִי בַשָּׁנָה" (שמות כג, יד) מקבילה לאמור במקומות אחרים "שָׁלַשׁ פְּעָמִים בַּשָּׁנָה" (שם שם, יז; לד, כג; ועוד). המפרשים הצביעו על מופעים מקראיים נוספים שבהם המונח רְגָל משמש למשמעות זו.⁹ מפרשים אחרים ראו בו כינוי המכוון לאחד החיובים ההלכתיים המרכזיים בחגים אלה – חובת העלייה למקדש, שנעשתה בזמנם ברגל.¹⁰ יש שאף הראו שמשמעה של המילה 'פעם' בפסוקית המקבילה הוא צעד ברגל.¹¹ לעומתם, מהר"ל הסביר שהמונח 'רְגָלִים' מציין את מעמד הבסיסי של עיקרים אלה: "ונקראים 'רגלים' על שם שהם רגלי הדת, שעומד עליהם הדת".

הדיון בשלושת הרגלים בפרק מז בגבורות ה' ממשיך את פרק מז שהוקדש כולו ל"זמנים המקודשים בתורה", ותיאר שתי מערכות מועדים ששיאן בחג הסוכות: האחת היא שלושת הרגלים – פסח, שבועות וסוכות, והשנייה כוללת את ראש השנה, יום הכיפורים וסוכות. הדיון בשלושת הרגלים כולל בחינת הקשר בין הרגלים ובין מועדי השנה החקלאית החלים בכל אחד מהם (בהתאמה): אביב, קציר ואסיף. מהר"ל מזהה בתהליך החקלאי של גידול התבואה שלושה מוקדים: התחלה (אביב), השלמה (קציר) ואסיפה אל המקיים (אסיף). בהקבלה, מהר"ל רואה בשלושת המועדים החלים בעונות אלה תהליך פרבולי המתאר את היחס בין העולם לאל הבוראו ומקיימו: בריאת הנמצאים, דבקותם באל ושיבה לאל המקיימם. לפי מהר"ל, ניתן לזהות את התהליך הזה בעם ישראל. עם ישראל נברא ונוצר ביציאת מצרים בחג הפסח, זכה לשלמות

⁷ גבורות ה', שם, עמ' קפג.

⁸ "שָׁלַשׁ רְגָלִים תִּחַג לִי בַשָּׁנָה" (שמות כג יד).

⁹ ראו במפרשים לשמות כג יד (אוונקלוס; רש"י, ראב"ע, בכור שור, חזקוני, רבינו בחיי); רד"ק, ספר השרשים, ערך 'רגל', ברלין 1847, עמ' תרפו.

¹⁰ חז"ל אף הבינו שאחד התנאים לחיוב במצוות 'ראייה' ברגלים היא יכולת ההליכה ברגל: "הכל חייבין בראיה חוץ מ... החיגר, והסומא, והחולה, והזקן, ומי שאינו יכול לעלות ברגליו" (משנה, חגיגה א א).

¹¹ ראו ישעיהו כו ו ובמפרשים.

בקבלת התורה בשבועות וחזר אל האל המקיימו באמצעות ענני כבוד במדבר בחג הסוכות. בכל אחד משלושת הרגלים זכה העם למעלה אחרת: "מדרגה אלוקית" בפסח, "מעלת השכל" בשבועות ו"רוח הקודש והשראת שכינה" בחג הסוכות. למעלות אלה ניתן להגיע באמצעות המצוות המיוחדות לכל אחד מהרגלים כגון אכילת מצה בפסח, קבלת התורה בשבועות וישיבה בסוכה ושמחת בית השואבה בחג הסוכות. מהר"ל אף מקביל את המעלות האלה לשלושת הדברים שעליהם, לפי מאמר חז"ל מפורסם, העולם עומד (גמילות חסדים, תורה, עבודה), ומוצא להן רמז גם בשלושת חלקיו של ארון הברית שעמד בקודש הקודשים במשכן ובמקדש: גוף הארון, לוחות הברית שבתוכו וכרובי הזהב שחופפים מעליו.

אתמצת את ההקבלות שבפרק מו בטבלה המקבילה אותן לשלוש האמונות שבפרק מז:

חלק בארון הברית	עמוד העבודה	המדרגה	ההתפתחות	העונה החקלאית	הרגל	יסוד האמונה
ארון	גמילות חסד	מעלה אלוקית נבדלת	התחלה	אביב	חג הפסח	מציאות השם יתברך והניסים
לוחות	תורה	מעלת השכל	שלמות	קציר	חג השבועות	תורה מן השמים
כרובים	עבודה	מעלת רוח הקודש	אסיפה ושיבה למקיים	אסיף	חג הסוכות	ההשגחה והתלות באל

מהר"ל כותב שהמפקפק באחת משלוש האמונות האלה "ראוי לו ההפסד"¹², וכדרכו מוצא לכך מקור במאמר אגדת חז"ל שבו מציין ר' ירמיה בר אלעזר כי "שלשה פתחים יש לגיהנם, אחד במדבר, אחד בים, ואחד בירושלים", והמוכיח שכל אחד מהם מופיע במקראות.¹³ באמצעות עיון בפסוקים שהביא התלמוד, מהר"ל מראה כי כל אחד מהפתחים מתאר ירידה לשאול ולגיהנם של מי שכפר באחד מיסודות האמונה שהוא העמיד.¹⁴ ניתן לראות זאת בטבלה המסכמת הזו:

הפתח	הפסוקית	נושא הפסוק	האמונה/הכפירה
במדבר	"נִנְרְדוּ הֵם וְכָל אֲשֶׁר לָקֵם חַיִּים שְׂאֵלָה" (במדבר טז לג)	בלועי קורח	תורה מן השמים קורח כפר בתורה מן השמים
בים	"מִכְּטָן שְׂאוֹל שְׁנַעְתִּי" (יונה ב ג)	יונה הנביא	מציאות השם יונה חשב שניתן לצאת מרשות האל, "כאלו יש דבר חוץ ממנו"

¹² גבורות ה', שם, עמ' קפא. המשמעות המילולית של המונח 'הפסד' בטרמינולוגיה הימבניימית היא ביטול ופְלִיָה, ההפך מ'הויה' (יעקב קלצקין, אוצר המונחים הפלוסופיים ואנתולוגיה פלוסופית, ברלין תרפ"ו-תרצ"ד, ח"א, עמ' 196-197). בעולם המושגים האריסטוטלי שבו החומר אינו יכול להתקיים בלי צורה, המשמעות היא ביטול צורה ומעבר לצורה אחרת. מהר"ל שואל את המינוח האריסטוטלי ומכניס בו משמעות חדשה. כך שאם צורה היא מהות, וגם 'הפסד' משמעו לעיתים ביטול המהות הייחודית. ראו למשל מהר"ל, נצח ישראל, כד, עמ' קכא; מהר"ל, חידושי אגדות, לסנהדרין כב ע"א, ד"ה מזבח מוריד, ח"ג, עמ' קמב. על המונחים 'חומר' ו'צורה' במשנת מהר"ל ראו אסתי אייזנמן, "שימושו התיאולוגי של מהר"ל במונחים אריסטוטליים", מהר"ל: אקדמות (לעיל הערה 1), עמ' 395-407; דב שוורץ, תבונה נגד עצמה: תבניות ודפוסים בהגותו של מהר"ל מפראג, תל-אביב תש"פ, עמ' 128-133. ועוד ראו ישי בר-נר, הזוגיות והיחס אל האשה בהגותו של המהר"ל מפראג, עבודת גמר, טורו קולג', ירושלים תשס"ד, עמ' 57-61; דוד מְעֵשׂ, בהיכל המהר"ל: בביאור וליבון סודות ויסודות בתורתו של רבינו מהר"ל מפראג, ברוקלין תשס"ט.

¹³ בבלי, עירובין יט ע"א.

¹⁴ גבורות ה', שם, עמ' קפא-קפג.

השגחה בירושלים ניכרת השגחת האל	ירושלים	"אֲשֶׁר אֹר לֹוּ בְּצִיּוֹן וְנִגְוֹר לֹוּ בִּירוּשָׁלַיִם" (ישעיהו לא ט)	בירושלים
-----------------------------------	---------	--	----------

האגדה התלמודית שואלת מדוע ר' ירמיה לא מנה גם את גיא בן הנום המצוין כפתח הגיהנום בדבריהם של התנאים. התלמוד מתרץ ש'גיא בן הנום' כלול ב'ירושלים'. מהר"ל רואה בגיא בן הנום סמל לאמונה שלפיה השכר והעונש עשויים להינתן לאחר המיתה בעולם הבא ולא רק בעולם הזה.¹⁵ לדידו, משמעות הכללת גיא בן הנום בירושלים היא שאמונת העולם הבא היא חלק מיסוד השכר והעונש.

במקור אחר מהר"ל כותב כי כל אחד משלושת החטאים החמורים – עבודה זרה, גילוי עריות, ושפיכות דמים הנקראים בלשונו "הכוללים", מצוין קלקול יסודי באחד משלושת חלקי האדם.¹⁶ כמו כן הוא מצוין אבות-טיפוס שחטאו בכל אחד מהחטאים הללו ונענשו בדיני גיהנום שונים.

החטא	החלק באדם	אבות הטיפוס	דין הגיהנום
גילוי עריות	גוף	בלעם	שכבת זרע רותחת
שפיכות דמים	נפש	המלעיג על דברי חכמים	צואה רותחת
עבודה זרה	שכל	טיטוס ¹⁷	נשרף מחדש במשך שבעה ימים ומפזרים את אפרו על המים

מהר"ל מסיים ומצוין ש'דיני הגיהנום' הללו מקבילים לשלושת פתחי הגיהנום, אך אינו מבאר תקבולת זו, המבוארת לדעתו "למי שהוא משכיל ויודע בחכמה".

מכיוון שבמקור זה הקביל מהר"ל בין דיני הגיהנום לשלושת חלקי האדם, ניתן לעמוד גם על פשר התקבולת החסרה (שלושת פתחי הגיהנום) באמצעות עיון במקור שלישי. בספר גבורות השם בפרק מו, הפרק שלפני פרק מז הוזן בשלושת היסודות, מקביל מהר"ל בין שלושת הרגלים ובין שלושת חלקי האדם ושלישיות אחרות רבות,¹⁸ כך:

הרגל	החלק באדם
פסח	גוף
שבועות	שכל
סוכות	נפש

שילוב המערכות השונות (יסודות אמונה – חטאים גדולים – רגלים – חלקי האדם – פתח הגיהנום) נותן את התבנית הזו:

היסודות	הרגל	החלק באדם	החטא	הפתח
מציאות השם יתברך (ושהכול תחת רשותו)	פסח	גוף	גילוי עריות	בים

¹⁵ מהר"ל מדגיש את חשיבות אמונה זו בהתמודדות עם בעיית התיאודיציה: "שאם לא כן, יש רשעים הרבה שמגיע להם כמעשה הצדיקים". מסיבה זו, הוא גם שולל את התפיסה הפילוסופית הטוענת שהשכר הוא דבקות בשכל הפועל והעונש הוא היעדרה של דבקות זו.

¹⁶ חידושי אגדות, לגיטין נו ע"ב-נז ע"א, ח"ב, עמ' קה-קיא, בפרט מעמ' קט.

¹⁷ מחריב המקדש, וכפי שעולה גם מדברי חז"ל שתפס זונה ונכנס עימה לקודש הקודשים, ומסביר מהר"ל: "וזה נקרא זנות בודאי, כי עבודה זרה נמשלה לזנות" (שם, עמ' קו).

¹⁸ גבורות השם, מו, עמ' קעח.

ההשגחה	סוכות	נפש	שפיכות דמים	בירושלים
תורה מן השמים	שבועות	שכל	עבודה זרה	במדבר

התיאום בין המערכות המשולשות השונות מלמד שיסודות האמונה מקבילים לשלושת חלקי האדם.

שלושה יסודות אלה נידונו גם בפרק טו בחיבור תפארת ישראל.¹⁹ שם מהר"ל עוסק במשנת סנהדרין "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא ... ואלו שאין להם חלק לעולם הבא האומר אין תחיית המתים מן התורה ואין תורה מן השמים ואפיקורס." הוא מסביר שכדי לזכות לעולם הבא יש צורך בשייכות למדרגת עולם הבא. הכפירה ביסודות אלה מבטאת חוסר שייכות לעולם הבא כפי המוצג כאן:

ההיבט הנשלל	השלילה	הכפירה
העילה	שולל את מציאות האל – פועל העולם הבא	אפיקורס
המקבל	שוללת את העולם הבא מצד המקבל	האומר אין תחיית המתים
מה שמקבל	שוללת את עצם העולם הבא	האומר אין תורה מן השמים

בפרק שלאחר מכן מהר"ל מתפלמס עם "אנשים חקרי לב ההולכים אחר שכלם מעצמם והם הנקראים פילוסופים." לדבריו, הם מודים ביסוד האמונה במציאות האל, אך שוללים את האמונה בתורה מן השמים.²⁰ מהר"ל מנסה לבסס גם יסוד זה על ארבעה טיעונים שכליים, וכחלק מתפיסתו ההרמוניסטית הוא נוקט סגנון אקלקטי הכולל מונחים ודרכי טיעון פילוסופיים ופעמים רבות הוא יוצק בהם משמעות חדשה.²¹ גם כאן, מהר"ל מכנה את טיעונו במונח 'מופתים', אך הם מבוססים על הנחות יסוד מגופי משנתו.²²

האם מהר"ל מבקש ברשימות משולשות אלה להצביע על יסודות אמונה? מה משמעותם של יסודות האמונה בעיניו? לפני הדיון בשאלות אלה, יש לשים לב ליסודות אמונה נוספים המופיעים בכתבי מהר"ל.

יסודות אמונה נוספים

במקומות אחרים בכתביו מהר"ל פורש מערכות דרוש אחרות ומביא אמונות יסוד נוספות.

1. ידיעה והשגחה

המשנה במסכת אבות עוסקת בחשיבות קיום המצוות ומנחה: "והסתכל בשלשה דברים ואי אתה בא לידי עבירה: דע מה למעלה ממך עין רואה ואוזן שומעת וכל מעשיך בספר נכתבין."²³ כדרכו, מהר"ל רואה בשלושת העניינים שלושה היבטים המתארים את הידיעה האלוהית:²⁴

א. עין רואה – ידיעה²⁵

¹⁹ תפארת ישראל, טו, עמ' מט.

²⁰ שם, עמ' נ-נד.

²¹ ראו למשל אייזנמן, שימושו התיאולוגי (לעיל הערה 12); שוורץ, תבונה נגד עצמה (לעיל שם), בפרט עמ' 100–101.

²² ניתוח שונה של פרק זה, ראו אצל שוורץ, תבונה נגד עצמה (לעיל הערה 12), עמ' 131–132.

²³ משנה אבות, ב א.

²⁴ דרך החיים לאבות שם, עמ' סח–סט.

²⁵ מהר"ל מדגיש שהידיעה אינה ידיעה פילוסופית "כמו שהיו אומרים קצת בני אדם המתפלספים, כי הש"י יודע עצמו ובידיעת עצמו יודע הדברים שהם בעולם" מכיוון שידיעה מסוג זה סותרת את חופש הבחירה האנושי שכן יש לטעון לפיה שהאדם מוכרח במעשיו ואין לו בחירה או לחלופין שהאל אינו יודע מה האדם עתיד לבחור.

ב. אוזן שומעת – קבלה והשגחה
ג. כתיבת המעשים – שכר ועונש

המשנה הדגישה שמטרת הידיעה של עניינים אלה היא "ואי אתה בא לידי עבירה", כלומר יש בכך תועלת מעשית ודתית. אופייה של ידיעת האל מפורטת במקומות נוספים בכתבי מהר"ל המדגישים שבניגוד להשקפתם של "המכחישינ",²⁶ האל יודע את הפרטים. אך למעשה ידיעה זו היא מפעולותיו של האל ולא מעצמותו, כך שאינה סותרת את אפשרות הנס.²⁷ כמו כן דיון במאפיינים שונים של ההשגחה האלוהית מצוי בהסברו של מהר"ל למכות מצרים.²⁸ מהר"ל מזהה בפשט המקרא ובדברי חז"ל חלוקה של המכות לשלוש קבוצות שכל אחת מהן לימדה את פרעה רובד אחר בהשגחה האלוהית. הקבוצה הראשונה כוללת את המכות דם, צפרדע, כינים (דצ"ך) המלמדות על השגחת האל. פרעה למד מקבוצה זו רק על השגחה כללית מכיוון שהמכות היו בכל הארץ. הקבוצה השנייה כוללת את המכות ערוב, דבר ושחין (עד"ש) המלמדות על ההשגחה הפרטית שכן המכות האלה לא פגעו בארץ גושן. על הקבוצה השלישית נמנות מכות ברד, ארבה, חושך ובכורות (באח"ב) המלמדות שהאל "אין כמוהו והוא יחיד על הכל". להבנתו, כוונתו היא ליכולת האל לשנות את הטבע – גם את גרמי השמים וגם את נפש האדם.

2. האל המצוי והממציא את הכול

מהר"ל עוסק ביסודות הקשורים לנושא זה פעמים רבות. בפרק לט בגבורות השם מהר"ל כותב שהתפילין המונחים על היד ועל הראש מורים על הקשר בין האל לישראל ועל כך ששמו נקרא עליהם. מהר"ל מרחיב על משמעותן של כתיבת ארבע פרשיות בתפילין של ראש מכמה היבטים:

הפרשייה	התכנים שמדגיש מהר"ל	יסוד האמונה
קדש	יציאת מצרים וקדושת הבכורות	קדמון וממנו ראשית הכול
והיה כי יביאך	הריגת בכורי מצרים מעידה שהבחירה בישראל מחויבת ('דין') ואינה רק חסד ורחמים	ביכולתו להפסיד הכול
שמע	"נקרא אלוהי ישראל ומייחד שמו עליהם"	הוא אחד והוא מסדר ומאחד הכול
והיה אם שמוע	"השכינה היא בישראל תמיד", ומחמתה מנהיג את ישראל לפי מעשיהם	מנהיג הכול – השגחה

מהר"ל מדגיש אפוא את מציאות האל, קדמותו, הבריאה והניסים וכן את ההשגחה. במקום אחר, בדרשה לשבת תשובה שנישאה בתחילה בעל פה בשנת שפ"ד (1624),²⁹ מהר"ל עוסק בדברי חז"ל שלפיהם עוון לשון הרע חמור יותר משלושת החטאים החמורים – עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים.³⁰ מהר"ל חוזר על התמה כי כל אחד משלושת החטאים מבטא קלקול באחד מחלקי האדם (שכל, גוף ונפש בהתאמה), ואילו לשון הרע נובע מקלקול כוח הדיבור, שמבטא את "עצם האדם", מותר האדם, העומד מעל לשלושת חלקיו המובחנים.

²⁶ גור אריה לויקרא יט לו, עמ' קלו; ראו שוורץ, תבונה נגד עצמה (לעיל הערה 12), עמ' 222.
²⁷ גבורות ה', הקדמה שניה, עמ' ח-י; דרך חיים ה, ו, עמ' רלג-רלו. על הפולמוס של מהר"ל בנושא עם ר' אליעזר אשכנזי בעל 'מעשי השם', ראו אנדרה נהר, משנתו של המהר"ל מפראג, אנה גרינפלד (תרגום), ירושלים תשס"ג, עמ' 107-119; אברהם נחשון (קופרמן), הגותו של רבי אליעזר אשכנזי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשע"ב, עמ' 173-209.

²⁸ גור אריה לשמות ט יד, עמ' מג; ראו עוד שוורץ, תבונה נגד עצמה (לעיל הערה 12), עמ' 222-224.

²⁹ דרשות מהר"ל, דרוש לשבת תשובה (נדפס עם באר הגולה), עמ' עז-פ.

³⁰ בבלי, ערכין טו ע"ב.

בהקשר זה מהר"ל מביא מימרה חז"לית המציינת שלוש קבוצות ('כתות') של חוטאים 'שאינם מקבלים פני שכינה': כת חנפים, כת לצים, כת שקרנים וכת מספרי לשון הרע. לפי מהר"ל, כל אחת מארבע כתות אלה מציינת סוג של קלקול בכוח הדיבור וכנגד כל קלקול המרחיק מן השכינה, קיים מעשה חסד המקרב את האדם להידבק בשכינה – מלביש ערומים, מבקר חולים, קובר מתים ומנחם אבלים. ארבעת סוגי הקלקול והתיקון השונים מכוונים נגד אחד מתוארי האל: ³¹ אינו גוף, מחויב המציאות, קדמון ונצחי וממציא הכול. אין כאן המקום לעמוד על כל פרטי ההקבלה ולכן תוצג כאן רק תמציתה:

תוארי האל	אותיות שם י-ה-ו-ה	החטאים החמורים	כתות הרשעים המתרחקים מהשכינה	מעשים המביאים לדבקות בשכינה ³²
אינו גוף	י'	גילוי עריות – גוף	חנפים	מדבר אחד בפה ואחד בלב – נובע מכך שהאדם גופני – לא שייך באל
מחויב המציאות	ה'	עבודה זרה – שכל	לצים	עוסק בהבלים – מרוחק מן האל שהוא "מציאות מחויב"
קדמון ונצחי	ו'	שפיכות דמים – נפש	שקרנים	מעוות את המציאות הפך האל הנצחי
ממציא הכול	ה'	לשון הרע	מספרי לשון הרע	הדיבור הוא תולדת האדם ודיבור פסול מרחיק מהאל הממציא הכל

במקומות אחרים מהר"ל כותב שהניסים מורים על אחדות האל,³³ ומדגיש את יסוד האחדות³⁴ ואת שלילת הגשמות.³⁵ לאור פרשנותו בדברי חז"ל, פעמים רבות מהר"ל מדגיש עקרונות נוספים, כמו ייחודיות עם ישראל ונצחיות הבחירה בו,³⁶ האופי המיוחד של נבואת משה, נצחיות התורה,³⁷

³¹ על תארי האל במשנתו, ראו גם תפארת ישראל, סט, עמ' קיא; נילי וינשטיין, התיאולוגיה של המהר"ל מפראג, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ה, ח"א, עמ' 37–39; 138–177; נחשון, הגותו (לעיל הערה 27), עמ' 146–172.

³² הקבלה זו לא פורטה בדברי מהר"ל ולכן ניסיתי להשלימה לאור רעיונותיו; ראו עוד נתיבות עולם, נתיב גמילות חסדים א, עמ' קמח; שם, ד, עמ' קנו; חידושי אגדות, בבא בתרא ט ע"ב.

³³ נתיבות עולם, נתיב גמילות חסדים, ד, ח"א, עמ' קסב.

³⁴ באר הגולה ה, עמ' פט; ו, עמ' קכט; תפארת ישראל, לו, עמ' קי; דרך חיים, ה, יז, עמ' רנח–רנט.

³⁵ למשל: תפארת ישראל, שם שם.

³⁶ תפארת ישראל, שם, עמ' קי–קיא; ועוד הרבה. דיונים האם נושא זה נחשב או ראוי להיחשב כעיקר אמונה, ראו אצל אלי גורפינקל, "ייחודו של עם ישראל כעיקר אמונה", דעת 81 (תשע"ו), עמ' 207–235.

³⁷ למשל: תפארת ישראל, כג, עמ' סט–עט; שם, מט–נא, עמ' קנא–קנח; ראו עוד שוררין, תבונה נגד עצמה (לעיל הערה 12), עמ' 396–400.

התורה שבעל פה כמפרשת התורה שבכתב³⁸ ועוד. ממקורות אלה עולה שהיסודות אינם רק השלושה שנסקרו לעיל – השגחה, מציאות האל ותורה מן השמים; אלא מהר"ל מצביע על יסודות נוספים הקשורים לאל כמו שאינו גוף, קדמון, מחויב המציאות, בורא, עושה ניסים, השגחה פרטית, נבואת משה, התורה שבכתב ובעל פה, נצחיות התורה והבחירה בישראל. היסודות הנוספים שמציין מהר"ל עשויים לסייע בבירור משמעותם של שלושת היסודות שפורטו ונסקרו לעיל.

רשימת היסודות המהר"לית: משמעויות שונות

בשלב זה אחזור ואבחן את אפשרויות ההבנה השונות של רשימת שלושת היסודות המהר"לית. ואצביע על הכיוון התואם את משנת מהר"ל.

א. אמונות מהר"ל כרשימת יסודות אמונה פילוסופיים

אפשרות הבנה אחת משווה בין שלוש האמונות היסודיות של מהר"ל ובין אחת המסורות המרכזיות של מוני העיקרים המונה אף היא שלושה יסודות: מציאות השם, תורה מן השמים ושכר ועונש. יסודות אלה התפרשו באופנים שונים. יש שראו בהם מסגרת דוגמטית המגדירה את האמונה הדתית 'המחייבת' ואת השייכות החברתית-דתית לעם היהודי. אחרים ראו בהם בסיס פילוסופי ותמטי לאמונות הדתיות ולמצוות.³⁹

החלוקה המשולשת: דוראן, אלבו ואחרים

המסורת המונה שלושה יסודות (או קבוצות יסודות, ראו להלן) מצויה בכתבי ר' שלמה דוראן (רשב"ץ; 1361, ספרד–1444, אלג'יר) – אהב משפט על ספר איוב⁴¹ ומגן אבות,⁴² וכן בספר העיקרים לר' יוסף אלבו (1380–1444, ספרד).⁴³ שני ההוגים אינם מביעים עמדה זוה סביב העיקרים ומעמדם הדוגמטי. רשב"ץ מנתח את רשימת י"ג העיקרים המיימונית ומחלק אותה לשלוש חטיבות, כלומר קבוצות עיקרים, שכל אחת מהן עוסקת באחד מהנושאים שלעיל. לדבריו, חלוקה זו עולה מדברי המשנה בסנהדרין המונה את שלושת הכופרים שאין להם חלק לעולם הבא. למעשה, הרמב"ם מביא את רשימתו בהקדמה למשנה זו, כך שניתן להבין שאף הוא ביקש לפרש ולפרט את שלשת הנושאים שבמשנה.

³⁸ למשל: תפארת ישראל, סט, עמ' ריד–רטו.

³⁹ על הצעות נוספות ראו בפירוט אצל רפאל ישפה, פילוסופיה יהודית בימי הביניים, ח"ג: הרמב"ם, רעננה תשס"ז, עמ' 82–94; אלי גורפינקל, "סדר ומבנה ברשימת העיקרים המיימוניים – בין צורה למשמעות", מדעי היהדות 55 (תש"פ) [בדפוס]; הנ"ל, "שריד מפירוט על י"ג העיקרים מן המאה ה'ד'(?)" , עלי ספר [בדפוס].

⁴⁰ על רשב"ץ ומשנתו, ראו קולט סיראט, הגות פילוסופית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 429–433; נחום אריאלי, משנתו הפילוסופית של ר' שמעון בן צמח דוראן – הרשב"ץ, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו; אתי בן-סעדון, שירתו של רבי שמעון בר צמח דוראן (הרשב"ץ), ירושלים תשע"ב, עמ' 9–10.

⁴¹ אהב משפט, פרק ח (נדפס גם בתוך: יצחק אברבנאל, ראש אמנה, מנחם קלנר [עורך], רמת-גן תשנ"ג, נספח א', עמ' 158–160; ושוב: קלנר, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים 1991, עמ' 71–73 ובתרגום אנגלי, בתוך: Menachem Kellner, 'Rabbi Shimon Ben Zemah Duran on The Principles of Judaism: Ohev Mishpat, Chapters VIII and IX', PAAJR 48 (1981), pp. 253–265.

⁴² ר' שלמה דוראן, מגן אבות: ענייני אמונות ודעות, הקדמה, ירושלים תשס"ז, עמ' 23–24. חיבור זה כלל במקור ארבע חטיבות: שלוש חטיבות עוסקות בקבוצות עיקרים, כל חטיבה מוקדשת לעיקר אחר, והחלק הרביעי הוא הפירוט למסכת אבות. בדפוסים, הופרדה החטיבה הרביעית משלוש החטיבות הראשונות ונדפסה בנפרד. למעשה, החטיבה הרביעית נדפסה לראשונה בליורנו כבר בשנת תקכ"ג (1762), ושבה ונדפסה כמה פעמים. לעומת זאת, שלושת החלקים הראשונים של החיבור נותרו בכתבי יד והתפרסמו לראשונה, גם הם בליורנו בשנת תקמ"ה (1785). כל אחד מהספרים הנדפסים כונה 'מגן אבות', והם לא נדפסו יחד מעולם. כך קרה שרבים אינם מכירים את החטיבות הפילוסופיות. על מהדורות הפירוט לאבות, ראו: מגן אבות: פירוט מסכת אבות של רבינו שמעון בר צמח דוראן – הרשב"ץ, אליהו רחמים זיני (עורך), ירושלים תש"ס, מבוא, עמ' יח–ט.

⁴³ ספר העיקרים א–ג–ד, מהדורת חורב, ירושלים תשנ"ה, ח"א, עמ' לד–מה, סו–סח.

לעומת רשב"ץ שרואה את העיקרים האלה כ'ראשי קבוצות' של עיקרים מיימוניים, אלבו מקשה על המניין המיימוני ותוהה מדוע הרמב"ם כלל דווקא את העיקרים האלה במניינו. בעקבות קושיה זו וקושיות אחרות, אלבו מנתח את המונח 'עיקר' כ"דבר שעמידת דבר אחר וקיומו תלוי בו",⁴⁴ אך אינו מצליח להבין מהי בדיוק הגדרת הרמב"ם למונח זה ולמצוא קוהרנטיות במניינו. לפיכך הוא דוחה את דבריו ומציע למנות רק את העיקרים התואמים את משמעות המונח, היינו עיקרים "הכרחיים", שקיום התורה תלוי בהם – מציאות האל, תורה מן השמים ושכר ועונש.⁴⁵ בסוף דבריו אלבו מעלה את האפשרות שמא אף הרמב"ם התכוון למנות את שלושת העיקרים האלו ושאר העיקרים שברשימתו מסתעפים מהם, בבחינת 'אבות' ו'תולדות'.

דיוניהם של רשב"ץ ואלבו השפיעו מאוד על השתלשלות הדיון בעיקרים. הוגים רבים קיבלו את ביקורתו של אלבו ומנו רק את שלושת עיקריו. אחרים קיבלו את האפשרות שהציע רשב"ץ, וכן אלבו בסוף דבריו, וחילקו את הרשימה המיימונית לשלוש חטיבות לאור עקרונות האמונה האלה. במחקר ובספרות הרבנית, עמדו על הדמיון והשוני שבין רשב"ץ ואלבו והצביעו על זיקתם למקורות חז"ל ולמקורות קודמים בפילוסופיה הערבית שביקשו להגדיר את הדת,⁴⁶ וכן על מקבילות להם שקיימות בכתבי הרמב"ם האחרים.⁴⁷

עיקרי המהר"ל הם העיקרים שמנה אלבו

לאור דברי מהר"ל בגבורות השם שהובאו לעיל, הסיקו כמה מחברים שגם מהר"ל הושפע מדיוניו וממניינו של אלבו, והשוו בין רשימות שלושת העיקרים שמנה כל אחד מהם. הדמיון בין הרשימות מבוסס על כינויי העיקרים ועל תוכנם, והוא עולה גם מהגדרתו העקרונית של מהר"ל: "כי ג' אמונות הם יסוד הדת וכאשר חס ושלוש תפול אחת מהם תפול הדת בכללה", הנראית כמקבלת את הנחת היסוד של אלבו שלפיה אין למנות אלא עיקרים שב"סלוק אחד הן תפול הדת בכללה".⁴⁸ הקבלה זו מסתייעת גם בעובדה שבין ההוגים שהושפעו מדיוניו של אלבו וממניינו מצויים גם כמה מחשובי אישי ההלכה והמחשבה בפולין ואשכנז במאה השש עשרה וראשית המאה השבע עשרה (זמנו ומקומו של מהר"ל), כמו ר' משה איסרליש (רמ"א)⁴⁹ ור' שמואל איידלס (מהרש"א).⁵⁰

כמה מחברים רבניים הקבילו בין שיטות העיקרים של מהר"ל ושל אלבו. ההקבלה נזכרת, אולי לראשונה, בשניים מן החיבורים שנערכו משיעוריו של הרב חיים פרידלנדר (1923), ברסלאו – 1986, בני ברק), מחשובי ממשיכי תנועת המוסר במאה העשרים.⁵¹ פרידלנדר הסביר את דברי מהר"ל, פירש לאורם פסוקים מקראיים נוספים והצביע על מקבילות לכמה פרטים מדברי פרשנים ימיביניים. לאחר מכן הוא סקר את שלושת העיקרים של אלבו והשוו אותם לעיקרים שמנה מהר"ל. מאוחר יותר עמדו על הקשר בין מהר"ל לאלבו מחברים רבניים נוספים, שחלקם אף הרחיבו את היריעה הדרשנית והקבילו בין היסודות שמנה מהר"ל ומימרות חז"ליות

⁴⁴ ספר העיקרים א ג, ח"א, עמ' לד.

⁴⁵ שם א ד, ח"א, עמ' מא-מה; י, עמ' סו-סח.

⁴⁶ ראו למשל יצחק גוטמן, דת ומדע: קובץ מאמרים והרצאות, שאול אש (תרגום), ירושלים תשט"ו, עמ' 170-171; קולט סיראט, הגות פילוסופית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 433; נחום אריאלי, משנתו הפילוסופית של ר' שמעון בן צמח דוראן – הרשב"ץ, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו, עמ' 16. גורפינקל, סדר ומבנה (לעיל הערה 39), פרק א.

⁴⁷ שילת מצביע על משנה תורה, איסורי ביאה יד, ב; ראו הקדמות הרמב"ם למשנה, הרב יצחק שילת (תרגום), ירושלים תשנ"ב, עמ' קפז-קפח.

⁴⁸ ספר העיקרים א י, ח"א, עמ' סו.

⁴⁹ יונה בן-ששון, משנתו העיונית של הרמ"א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 193-207.

⁵⁰ ר' שמואל איידלס (מהרש"א), חידושי אגדות, לבבלי, ראש השנה לב ע"ב, ד"ה 'כי ה' הוא האלהים'.

⁵¹ חיים פרידלנדר, שפתי חיים, ספר שמות, בני ברק תשנ"ג, עמ' רטז-רכג; הנ"ל, שפתי חיים, מועדים, ג, בני ברק תשנ"ז, עמ' נא-נט.

אחרות בנות כמה פריטים.⁵² מחבר רבני אחר עסק ברשימת היסודות שמנה מהר"ל בספרו תפארת ישראל כתנאים לזכות בעולם הבא, והניח שכל אחד משלושת היסודות העולים ממנה רומז לקבוצת עיקרים, כך ששלושת היסודות כוללים את י"ג העיקרים המיימוניים.⁵³ מאוחר יותר עסקה נ' ויינשטיין בתורת האלוהות של מהר"ל והקדישה דיון לשיטת העיקרים שלו.⁵⁴ ויינשטיין עמדה על נקודות מרכזיות בדיונו, ובחנה באופן ביקורתי את הזיקה לאלבו. היא מצאה את הדמיון הכללי בין מערכות העיקרים של שני ההוגים, אך הצביעה על כמה הבדלים מבניים ומהותיים.⁵⁵ ויינשטיין לא חתמה את הדיון ונראה שההצהרה המסופקת בתחילת דבריה: "אפשר שמהר"ל הושפע בכל זאת מבעל העיקרים" – נותרה בעינה.

ההבדלים בין עיקרי מהר"ל ובין עיקרי אלבו

כאמור, קיימים כמה הבדלים בין מניינו של מהר"ל ובין מניינו של אלבו. אני מבקש לסקור את ההבדלים כפי שהצביעה עליהם ויינשטיין, להעיר על דבריה ולהוסיף עליהם. ההבדל המבני הראשון נעוץ ביחסים בין האמונות השגחה ושכר ועונש. לפי אלבו, העיקר הוא שכר ועונש וממנו נגזר עיקר ההשגחה, ואילו לפי מהר"ל האמונה הראשונה היא בהשגחה וממנה מסתעפת האמונה בשכר ועונש.⁵⁶ ההבדל השני מתבטא בסדר האמונות תורה מן השמים והשגחה. אלבו מחשיב את תורה מן השמים כעיקר השני ואת ההשגחה לשכר ועונש כעיקר השלישי ואילו מהר"ל מסדר אותם הפוך.

יש להעיר שמהר"ל מונה פעמיים את שלושת היסודות, ובכל פעם הסדר שונה. פעם אחת – השגחה, מציאות ותורה מן השמים⁵⁷ ופעם שנייה – מציאות, תורה מן השמים והשגחה. האזכור הראשון מביא את סדר האירועים שבהם התבררו האמונות לפי מהלך יציאת מצרים. הוא פותח בהשגחה שמכוחה שמע האל את צעקת העם המשוועבד, ממשיך במציאות האל ובשליטתו בטבע, ומסיים בהתגלות ובמתן תורה. הסדר השני מפרט את המועדים המבקשים לתעד ולהזכיר יסודות אלה. הסדר הזה פותח ביציאה ממצרים שחשפה את מציאות האל ושליטתו בטבע (פסח), לאחר מכן מצוין מתן תורה (שבועות), ולבסוף מובאת ההשגחה שמתבטאת גם בניהול העם במדבר (סוכות).⁵⁸ על כל פנים, הסדר הפנימי של העיקרים אינו חופף לזה של אלבו.

לצד הבדלים מבניים אלה, יש לציין את ההבדלים המהותיים בין מהר"ל ואלבו. בניגוד לאלבו, מהר"ל מסתמך רק על כתבי הקודש, היינו המקרא ופירושי חז"ל, ואינו נזקק לראיות מחוץ למערכת תיאולוגית זו. הבדל זה אינו קשור רק לסוגיית העיקרים. כפי שהראה לאחרונה דב שוורץ, מהר"ל אינו מציג בחיבוריו תיאולוגיה סדורה וכל כוונתו היא לשלול את הבניינים הפילוסופיים ואולי גם הקבליים שהציגו קודמיו במגמה לשוב לתבניות החז"ליות.⁵⁹ כך גם בסוגיית העיקרים מהר"ל מתעלם – כמעט בהפגנתיות – מאזכור של הרמב"ם ומניינו המפורש⁶⁰

⁵² דוד קאהן, משאת כפי, ח"ו, ברוקלין תשס"ד, עמ' צא-צה; הנ"ל, אהל דוד, ח"ו, לתהלים קמז, ברוקלין תשס"ה, סח-עא; הנ"ל, ברכת יעבץ: על זמנים ומועדים, ברוקלין תשס"ו, ח"ג, עמ' מו-מט; הנ"ל, האמונה הנאמנה, על י"ג עקרין של הרמב"ם, ברוקלין תשע"ב, עמ' יא-טז; יוסף ישראל כהן, אהבתי תורתך, ח"א, טבריה תשע"ו, ב, עמ' 52-53.

⁵³ אברהם מנחם הוכמן, האמונה וי"ג עיקריה, מהדורה שלישית, ירושלים תשס"ה, עמ' קה-קז.

⁵⁴ ויינשטיין, התיאולוגיה (לעיל הערה 31), ח"א, עמ' 177-183.

⁵⁵ שם, עמ' 178-180.

⁵⁶ יש להעיר, שלא ברור בדברי אלבו איזה אמונה מבין השתים משתלשלת מחברתה. ראו למשל "ובכלל ההשגחה הם השכר והעונש" (ספר העקרין, א ד, עמ' מב), ולעומתו "התחלות הדת האלהית בכלל הן שלש... והשלישית – שכר ועונש" (שם, א י, עמ' ס).

⁵⁷ גבורות השם, עמ' קפא.

⁵⁸ שם, עמ' קפג.

⁵⁹ דב שוורץ, "להשפעת מהר"ל על החסידות: תורה לכל" בספרו, בריאה, תורה, צדיקות, גאולה: מקורות והשפעות בחסידות, תל-אביב תשע"ט, עמ' 18-19, ובהרחבה רבה, בספרו, תבונה נגד עצמה (לעיל הערה 12).

⁶⁰ יחסו של מהר"ל לרמב"ם ומשנתו צריך להיבחן בהקשר רחב יותר. לעת עתה ראו בנימין איש שלום, "תנין, ליתן ונחש – לפשרו של מוטיב אגדי", דעת 19 (תשמ"ז), עמ' 101; ויינשטיין, התיאולוגיה (לעיל הערה 31),

למרות קיומה של מסורת ספרותית, המשמשת כמעט סוגה מובחנת, הכוללת חיבורים המתווכחים עם הרמב"ם על מניין העיקרים או דנים בדבריו על מנת ליישבם. חיבורים כאלה נכתבו לרוב הן בספרד והן באשכנז, וסוגה זו פרחת באופן בולט במאות החמש עשרה והשש עשרה.⁶¹ הבדל נוסף קשור לאמונות ששני ההוגים סוברים שהן מסתעפות מהאמונות היסודיות. אלבו מראה כיצד שלוש האמונות כוללות את י"ג עיקרי הרמב"ם ואילו מהר"ל מציין בכמה מקומות אמונות שונות המסתעפות מאחת מאמונות היסוד, חלקן דומות לאלה של הרמב"ם וחלקן שונות, ובכל מקרה אינו מפרט את י"ג העיקרים המיימוניים. עם זאת, יש הבדלים חשובים ומהותיים יותר הקשורים למשמעות ולתוכן של היסודות. אלבו מונה את מציאות האל כבסיס פילוסופי לדת, ואילו מהר"ל מדגיש באמונה זו דווקא את יכולת האל המוחלטת:

האמונה השנית, שהכל הוא ביד ה' ואין דבר חוץ ממנו, וזהו אמונת מציאות השם יתברך שהוא הכל ואין דבר חוץ ממנו יתברך;⁶² [...] כי חג הפסח בו נודע שהוא יתברך כל יכול על ידי אותו ומופתים... ובו נודע בבירור שהכל ביכולתו ואין חוץ ממנו.⁶³

האמונה בחידוש העולם לא התפרשה בנוסח הראשוני של עיקרי הרמב"ם, אלא הרמב"ם תיקן והוסיף אותה מאוחר יותר כחלק מהעיקר הרביעי. גם מעמד הניסים שנוי במחלוקת במשנת הרמב"ם ומשמעות השמטתם מרשימת היסודות נדונה באריכות.⁶⁴ אומנם הוגים אחרים מנו את יכולת האל לחולל ניסים כיסוד אמונה ואף הדגישו אותה,⁶⁵ אך מדובר בעיקר בהוגים שהתרחקו מן הפילוסופיה ולכן אמונה זו אינה יסוד פילוסופי. נראה אפוא כי למרות הדמיון הלשוני של דברי מהר"ל לדברי אלבו, הפער ביניהם גדול מכפי שהוא נראה בעיון ראשוני, וכי יש להבין את דברי מהר"ל לאור פרדיגמות אחרות.⁶⁶

ח"ב, עמ' 34; שמעון גרשון רוזנברג (שג"ר), זמן של חירות: דרשות לחג הפסח, אלון שבות תש"ע, עמ' 78–85; שוורץ, תבונה נגד עצמה (לעיל הערה 12), עמ' 130, 202–205, 214–219, 281–290, 396–402, ועוד; וראו גם שלמה טולידאנו, דבור ומחשבה: סיכום ופירוש לספר דרך החיים למהר"ל מפראג ע"ה, ירושלים תשע"א, ח"א, עמ' 19–22.

⁶¹ ראו על כך אלי גורפינקל, "העיסוק בעיקרים אחרי הרמב"ם – בין רצף לתמורה", עלי ספר כב (תשע"ב), עמ' 5–17.

⁶² ראו לעיל הערה 56.

⁶³ ראו לעיל הערה 57.

⁶⁴ ראו למשל אבהם ביבאג', דרך אמונה, מאמר שלישי, שער חמישי, קושטא רפ"ב, קב ע"א; ראש אמנה (לעיל הערה 41), ג, ספק י, עמ' 58, שם, טז, עמ' 113; [מיוחס ל] דוד מסיר ליאון, תהלה לדוד, ח"א יז, י ע"א–ע"ב (על זהות מחברו, ראו במאמרי, "חידת מחברו של 'תהלה לדוד' המיוחס לר' דוד מסיר ליאון", בתוך: דב שוורץ וגילה פריבור [עורכים], בנתיבי הספר העברי: מספר יצירה ועד לכתבי הרב יוסף דב סולובייצ'יק [=עלי ספר כו–כז], רמת-גן תשע"ז, עמ' 205–236); אברהם אלאשקר, זכר עשה לנפלאותיו, פרק א, כת"י ספריית המדינה של רוסיה, מוסקבה, אוסף גינצבורג 1212 (סימנו בבית הספרים הלאומי f 48214), 3 ע"א, 4 ע"ב–5 ע"א (אני מהדיר חיבור זה יחד עם אסתי אייזנמן).

⁶⁵ פירוש רמב"ן (לעיל הערה 5), לשמות יג טז, ח"א, עמ' שמה–שמז; שם, לשמות כ א; ח"א, עמ' שפח (ראו למשל אברהם ליפשיץ, עיונים בביאור על התורה לרבינו בחיי בן אשר, ירושלים תשס"א, עמ' כו–קל); ר' חסדאי קרשקש, אור השם, מאמר שני, כלל ג, ירושלים תש"ן, עמ' קעט–קפב; פירוש נרבוני ל"חי בן יקטא"ן לאבן טפיל, יאיר שיפמן (עורך), ירושלים תשע"ה, עמ' 598; אבא מרי הירחי, מנחת קנאות, י, בתוך שו"ת הרשב"א, ירושלים תש"ס, ח"י, עמ' ז; אברהם שלום, נוה שלום, מאמר י פרק ט, ויניציאה של"ה, קפח ע"א; פירוש אברבנאל (לעיל הערה 5). אברבנאל מיישב את הקושיה מדוע הרמב"ם לא כלל את הניסים בין היסודות באמצעות הטיעון שהעקרון כלול באחד היסודות המיימוניים האחרים (ראש אמנה, שם), וכך נקט גם שפירא, דרך פקודיך (לעיל הערה 5), עשה כא, חלק המחשבה, ה.

⁶⁶ לדעת שוורץ, מהר"ל נוקט בכוונה בלשונם של הראשונים (או המקובלים), בעודו יוצק לה תוכן אחר לגמרי (הנ"ל, תבונה נגד עצמה [לעיל הערה 12], עמ' 17–34, 400, 402, 413, ועוד).

להבנתו, מהר"ל השתמש בחלוקה שהציע אלבו ואף במילותיו, אך החלוקה והיסודות משקפים תפיסה שונה של מהות היסודות.

ב. מהר"ל מצביע על עקרונות העולים מן המקרא וחז"ל

קשיים אלה מחייבים לבחון אפשרות שונה, ולפיה שלוש האמונות שתיאר מהר"ל אינם עיקרי אמונה פילוסופיים כדוגמת אלה שמנה אלבו. כמו במקומות אחרים בכתביו, מהר"ל בוחר להשתמש בניסוח פילוסופי, שפעמים ניתן להצביע על מקורו הישיר, אך יש לחפש את משמעות דבריו בתבניות מחשבה אחרות. גם כאן, הדמיון לאלבו הוא חיצוני בלבד משום שיסודות האמונה שמונה מהר"ל אינם עיקרי אמונה המבססים את היהדות מבחינה פילוסופית ומשמשים בסיס לוגי לחיוביה הדתיים, כמו אלה של אלבו. שורשי מחשבתו של מהר"ל נטועים במקורות אחרים, ועל כן יש לחפש את משמעות יסודות האמונה שהוא מונה לאחר איתורם.

כפי שצוין לעיל, מהר"ל אינו מזכיר את הרמב"ם או את אלבו בנושא זה וכל ניתוחו בנושא מסבירים רק את מדרשי חז"ל. לדידו, חז"ל לא כתבו דרשות בעלמא, מתוך אוריינטציה חינוכית גרידא, אלא ביקשו לפרוש את הפשר האמיתי והיחיד לתורה שבכתב. באמצעות תפיסה זו ניתן להסביר את ההצהרה המהר"לית בפולמוס נגד הקראים ואת התייחסות שלו למחלוקות המצויות בתורה שבעל פה: "לא היה המחלוקת בדבר שהוא עיקר אמונה בדת... ואותם דברים שבא בהם המחלוקת אנם יסודי הדת."⁶⁷ כידוע, יסודות האמונה לא היו חפים ממחלוקת. הוגה מעמיק ומלומד כמהר"ל הכיר ללא ספק את הוויכוחים התיאולוגיים בין הפילוסופים היהודיים וממשיכיהם לבין מתנגדיהם,⁶⁸ אך אינו מתייחס כלל למסורת הדיון על יסודות האמונה אלא לתפיסת חז"ל.

יחסו של מהר"ל לתורת חז"ל והיעדר דיון ביסודות בנוסח הימביניימי הביאו לקביעה שהתפרסמה לאחרונה:

את הייחוד היהודי הציב מהר"ל [...] על מספר מצומצם של יסודות ברורים: על התורה, על המצוות ועל התפילה. בעמדה זו הוא חוזר והשתית את עקרונותיו על תפיסת חז"ל, שראו בקיום תורה ומצוות ביטוי לכניעה לרצון האל ואמונה בו. כמו חז"ל, גם מהר"ל לא הגדיר את יהדותו של המאמין במונחים של קבלה או דחייה של היגדים תיאולוגיים מסוימים, אלא בביטחון באלהים ובכניעה לרצונו. בהגדרתו את יסודות היהדות על בסיס תפיסת חז"ל והתעלמותו מן הניסיונות שקדמו לו לנסח עיקרי אמונה ליהדות בוויכוח כפול: הוויכוח על הפילוסופים היהודיים ועל הרציונליזם היהודי מבית, והוויכוח עם העולם הנוצרי מבחוץ, שיסודותיו נשענים על עיקרי אמונה.⁶⁹

תיאור זה של תפיסת מהר"ל נתמך גם בעובדה שמהר"ל הצביע מפעם לפעם על יסודות נוספים מעבר לשלושה הנדונים כאן. תיאור זה נכון ברובו. אכן מהר"ל אינו מניח עיקרי אמונה המגדירים את היהדות או מבססים אותה ובוודאי לא על היגדים דוגמטיים. אומנם, יש להזגיש כי הוא בהחלט מצביע על עיקרים ויסודות באמונה עצמה (ולא רק "על התורה, על המצוות ועל התפילה"). בחיבורו תפארת ישראל מדגיש מהר"ל שקיים הבדל מהותי בין יסודות האמונה ועיקרי הדת, שבהם לא תיתכן מחלוקת, לבין עניינים מסתעפים ופרטי הלכה שבהם אפשר שתהיה מחלוקת.⁷⁰

⁶⁷ תפארת ישראל, סט, עמ' ריד.

⁶⁸ מ' שפירו הראה בחיבור מכוון את המחלוקות הרבות על פשר העיקרים המיימוניים; ראו Marc B. Shapiro, *The Limits of Orthodox Theology: Maimonides' Thirteen Principles Reappraised*, Oregon 2004

⁶⁹ אורית רמון, מהר"ל באור חדש: זהות יהודית בסדר עולם משתנה, ירושלים תשע"ז, עמ' 164–165.

⁷⁰ תפארת ישראל, סט, עמ' ריד–רטו.

כאמור, היסודות לשיטתו נושאים משמעות שונה לחלוטין, אך הם בהחלט יסודות המרכזים משמעות מיוחדת. גם העובדה שמהר"ל מצביע על יסודות אחרים במקומות אחרים בכתביו אינה מלמדת על כך שהיסודות שנמנו אינם מרכזיים. להבנת, היסודות השונים שפורטו במקורות המהר"ליים האחרים מסתעפים מהרשימה המרכזית. אינם יסודות מסתעפים במובן הפילוסופי, אלא משמשים להדגשה או לפירוט של שלושת העקרונות. לפי מהר"ל, חלק ממדרשי האגדה עמדו על תיאור כולל, שדרכו ניתן לאפיין שלושה יסודות מרכזיים, ואילו אחרים עמדו על היבט מסוים בלבד או פירוט יסוד אחד או יותר.

ג. היסודות המתארים את זיקת האל לעולם על פי מהר"ל

העמדה שלהלן מבוססת על העמדה שהוצגה בפרק הקודם ומוסיפה עליה. לפי עמדה זו, היסודות שהצביע עליהם מהר"ל מבוססים על תורת חז"ל, אך בניגוד להבנה אפשרית שנסקרה לעיל, הם יסודות מובחנים ונובעים מתוך תפיסתו הייחודית של מהר"ל את חז"ל.

מהר"ל בחן את היסודות האלה דווקא מתוך יחסו הייחודי לתורת חז"ל. יחס זה מביא את מהר"ל לזהות בכל סוגיה וסוגיה של חז"ל שיטתיות ומבניות ולהראות שפרטים שונים שצינו חז"ל לא נאמרו בעלמא או כדי לסבר את האוזן אלא מתוך כוונה ושיטתיות שאינן ברורות מאליהן. גם אם נניח שבעלי המימרות החז"ליות הצביעו על עמדות תיאולוגיות מובחנות, מה שכלל לא מוכרח, עדיין קשה מאוד לאתר את העמדות האלה מכיוון שחז"ל לא כתבו את דבריהם בענייני אגדה במסודר לפי נושאים.⁷¹ קושי נוסף, שהצביעו עליו מבקרים רבים, הוא העובדה שמקורות חז"ל כוללים את דבריהם של מאות חכמים שחיו בטווח זמן של מאות שנים, בארצות שונות ובאו במגע עם תרבויות זרות ושונות, וקשה מאוד להצביע על השקפה אחידה בנושא כלשהו.⁷² ברור אפוא שהימרה המהר"לית להצביע על דעת חז"ל מצביעה למעשה על עמדת מהר"ל עצמו.

כחלק מהשיטתיות שמוצא מהר"ל בחז"ל, הוא מפרש מימרות אגדה חז"ליות רבות כאפיון נושאים בשלושה היבטים, ששניים מהם מנוגדים זה לזה (תזה ואנטי תזה) והשלישי משלים אותם (סינתזה).⁷³ בהקשר הנוכחי, נראה כי מהר"ל מציע שיטה קוהרנטית המונה שלושה יסודות, שמהם מסתעפות אמונות שונות. להבנת, הרשימה בגרסתה המלאה המופיעה כאמור בגבורות השם ובתפארת ישראל מתארת את זיקת האל אל העולם. הבנה זו מתבררת מהתיאור המובא

⁷¹ חוקרים שונים ניסו לקבץ את דברי חז"ל, לקטלג אותם לפי נושאים ולהצביע על קווי מתאר. לאנתולוגיות כוללות שונות, מחקריות ורבניות ראו למשל יהודה דוד אייזנשטיין, אוצר מאמרי חז"ל: קונקורדנציא למאמרים, פתגמים וביטויים בהלכה ואגדה מן ש"ס בבלי וירושלמי וכל המדרשים ע"פ ערכין בסדר א"ב, ניו-יורק תרפ"ט; אפרים אלימלך אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשמ"ו; משה דוד גרוס, אוצר האגדה: מהמשנה והתוספתא, התלמודים והמדרשים וספרי הזהר, ירושלים תשכ"ה; חיים נחמן ביאליק וי"ח רבניצקי, ספר האגדה: מבחר האגדות שבתלמוד ובמדרשים, סדורות לפי הענינים ומפורשות, אור יהודה תשע"ו. סקירה ודיון ראו אצל יונה פרנקל, מדרש ואגדה, ח"ג, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 970–1018.

⁷² ראו אורבך, שם, מבוא, עמ' 1–14; זאב גולד, "דברי פתיחה", בתוך: שמחה בונם אורבך, עמודי המחשבה הישראלית, ח"א, ירושלים תשל"ה, עמ' 9–13; אורבך, שם, "לתולדות המחשבה הדתית בישראל", עמ' 14–45; לסקירת הגישות במחקר, ראו למשל איתמר גרינולד, "המתודולוגיה של חקר מחשבת חז"ל", מלאת ב (תשמ"ד), עמ' 171–184; פרנקל, מדרש ואגדה, שם, עמ' 595–680; מנחם הירשמן, "תורה לכל באי העולם": זרם אוניברסלי בספרות התנאים ויחסו לחכמת העמים, תל-אביב 1999, עמ' 11–24. לנושא קשורה גם השקפתו של ניימרק על מרכזיות הגדרת העיקרים ביהדות העתיקה, וכרוכה בה ההשקפה על מקורות תורה זו ביהדות, שלא בהשפעה נוצרית או אסלאמית (דוד ניימרק, תולדות העיקרים בישראל, ח"א, אודסה תרע"ט, עמ' 5–25, ועוד). אמנם, השקפתו זו הותקפה רבות (ראו למשל: נ' אריאלי, המחשבה היהודית בימי הביניים: המשך או מפנה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 196–205; קלנר, תורת העיקרים [לעיל הערה 41], עמ' 11–13).

⁷³ אהרן פריץ קליינברגר, המחשבה הפדגוגית של המהר"ל מפראג, ירושלים תשכ"ב, עמ' 47–50. תמה זו קשורה למשנת אחדות הפכים של מהר"ל; ראו למשל נהר, משנתו (לעיל הערה 27), עמ' 44–54, 137–149; אבינועם רוזנק, "אחדות הפכים במשנתו של מהר"ל", בתוך: ריינר, מהר"ל: אקדמות (לעיל הערה 1), עמ' 449–487; שלמה טולידאנו, דבור ומחשבה: סיכום ופירוט לספר דרך חיים, ירושלים תשע"א, ח"א, עמ' 48–60; מהר"ל, דרך החיים, הרב חיים פרדס (עורך), תל-אביב תשס"ד, עמ' ל-מ.

בתפארת ישראל ובוחן את היסודות מצד העילה (האל), המקבל (האדם המושג והמקבל שכר ועונש) ומה שמקבל (התורה), וכן מהפירוט הרב בגבורות השם על הקבלות היסודות המדרשיות במהלך ההיסטוריה וכפי שהן נחוות מחדש בלוח השנה היהודי והתאמתן לחלקים השונים של נפש האדם.

תפיסת היסודות כתיאור הזיקה של האל לעולם לא הופיעה לראשונה בדברי מהר"ל, וניתן למצוא ולזהות אותה בדבריהם של הוגים ומפרשים ימיביניים ומאוחרים שקדמו למהר"ל, אם כי קיימים הבדלים ביניהם במניין היסודות שמדגישים כל הוגה. לדוגמה, רמב"ן הצביע על שלושה יסודות הנגזרים ממופתי יציאת מצרים כפי שראינו מאוחר יותר אצל מהר"ל. רמב"ן מנה את היסודות האלה: "שיש לעולם אלוה מחדשו, ויודע ומשגיח ויכול... יתברר ממנו עוד אמת הנבואה."⁷⁴ לפי רמב"ן וכן לפי מהר"ל, יסוד מציאות האל כולל גם את בריאת העולם. במקומות אחרים מצייע רמב"ן רשימה שונה במעט, הכוללת את המציאות, הבריאה, הידיעה וההשגחה⁷⁵ – כפי שראינו לעיל, אלה גם היסודות המופיעים ברשימות המהר"ל ליות המרכזיות. יש לציין שברשימה אחרת המופיעה בספרו גור אריה,⁷⁶ מהר"ל רואה במכות עדות על פרטי ההשגחה בדומה לדבריהם של עראמה ואברבנאל.⁷⁷

מכך נראה שרמב"ן מקדים אפוא את מהר"ל בשלילת מבניות פילוסופית מן הרשימה המשולשת. שני המלומדים אינם רואים ביסודות את הבסיס הפילוסופי ליהדות אלא עקרונות בעלי חשיבות תיאולוגית מיוחדת. כמו כן שניהם גיבשו את רשימתם לאור מקורות היסוד היהודיים, אך יש ביניהם הבדל חשוב. רמב"ן מתבסס על ההיסטוריה כפי שהיא מצטיירת מהתיאור המקראי של יציאת מצרים, ואילו מהר"ל חוזר על דברי רמב"ן ומוסיף עליהם גם את התובנה שחלוקה זו נלמדת גם מדברי חז"ל.⁷⁸ שני האישים אף הצביעו על רשימות אחרות, חלקיות יותר, הנמצאות בחלק מהמקורות.

נוסף על הקשרים שנידונו עד כה, חוקרים שונים הצביעו על זיקתו של מהר"ל אל משנת ריה"ל בספר הכוזרי וכן על הבדלים בין המשניות.⁷⁹ ייתכן שגם יסודות האמונה שמהר"ל הצביע עליהם הושפעו כבר מדברי ריה"ל, שבפירושו למבנה קריאת שמע וברכותיה, מראה שברכת 'אמת וציב' כוללת יסודות אמונה חשובים שנלמדים מיציאת מצרים:

ואחר כן מסדר הקשרים אשר בהם ישלמו קשרי היהודים, והוא: שיודה באלוהותו יתברך ובקדמותו; ובהשגחתו על אבותינו, ושהתורה מעמו. ובמפת על כל זה, והוא הקתום והוא

⁷⁴ פירוש רמב"ן (לעיל הערה 5), לשמות יג טז.

⁷⁵ ראו לעיל במקורות שבסוף הערה 5, ובמחקר, חיים חנוך, רמב"ן כחוקר וכמקובל: הגותו התורנית מתוך פרשנותו למצוות, ירושלים תשל"ח, עמ' 159–179; וראו עוד אברהם ליפשיץ, עיונים בביאור על התורה לרבינו בחיי בן אשר, ירושלים תשס"א, עמ' קכו–קל, המסביר באופן דומה את הרשימות השונות בכתבי רבינו בחיי. ראו גם אבא מרי הירחי (פרובנס, המחצית השנייה של המאה הי"ג) שמנה שלשה עיקרים: ידיעת ה', חידוש השגחה (מנחת קנאות, ד, בתוך תשובות הרשב"א, חיים זלמן דימיטרובסקי [עורך], ירושלים תש"ן, ח"א, עמ' רלה–רלו), וכן שלום, נוה שלום (לעיל הערה 65), שמנה: מציאות ה', חידוש העולם והפלאים, תורה מן השמים.

⁷⁶ לעיל הערה 29.

⁷⁷ ראו לעיל הערה 5.

⁷⁸ כותבים רבניים חיפשו מקורות חז"ליים גם לחלוקות א-מיימוניות אחרות; ראו למשל אברהם הלוי הורוויץ, עמק ברכה, ח"ב, הקדמה, משה ונחמן קרויזר (עורכים), ירושלים תשמ"ה, עמ' נט.

⁷⁹ בנימין גרוס, נצה ישראל: השקפתו המשיחית של המהר"ל מפראג על הגלות והגאולה, תל-אביב תשל"ד, עמ' 27, 89–90, 150–153; קליינברגר, המחשבה הפדגוגית (לעיל הערה 73), עמ' 39; דוד סורוצקין, אורתודוקסיה ומשטר המודרניות: הפקתה של המסורת היהודית באירופה בעת החדשה, תל אביב תשע"ב, עמ' 174–177, 226, עמ' 35 הערה 23; עמ' 40–42 והערות 58–59, 66; שם עמ' 50 הערה 106; עמ' 53 הערה 118; עמ' 79; עמ' 152 הערה 107; שוורץ, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, תל אביב תשס"א, עמ' 214, 225; הנ"ל, "ריה"ל ומהר"ל על אמונה, עובדתיות והענין האלוהי", מחשבה יהודית א (תשע"ט), עמ' 123–125; הנ"ל, תבונה נגד עצמה (לעיל הערה 12), עמ' 227–260 ובמקורות שם בהערה 1, עמ' 290–291, 393–394, 400–403 ועוד.

יציאת מצרים, כמו שאמר: "אמת שאתה הוא ה' אלקינו, אמת מעולם הוא שמך, ועזרת אבותינו, ואמת ממצרים גאלתנו ה' אלקינו".⁸⁰

במחקר נדונה השאלה אם רשימת הנושאים שציין ריה"ל היא רשימת קדומה של יסודות אמונה.⁸¹ על כל פנים, נדמה שהיא התמקדה ביסודות שהודגשו מאוחר יותר אצל רמב"ן ואולי אף אצל מהר"ל. מאוחר יותר, בעיקר משלהי המאה הארבע עשרה, מניין העיקרים המיימוני נדון על ידי הוגים רבים שהיקשו עליו קושיות שונות. יש שעמלו לתרץ את הקושיות והצדיקו את המניין המיימוני, ויש שבגין הקושיות, הציעו מניין חלופי. בשלהי המאה החמש עשרה חלה התפתחות מסוימת באופי הדיון. כמה הוגים דחו את המניין בטענות שהתורה כולה היא שלמות אחת, ולכן אין להניח עיקר וטפל בתורה ולאפיין בה עיקרים פילוסופיים.⁸² למרות זאת, חלק מאותם הוגים הציעו מניינים חלופיים, שהעיון בהם מלמד שלדעתם משמעות היסודות שונה. לדידם, היסודות אינם מבקשים לאפיין את היהדות או את האמונה היהודית אלא להצביע על מאפיינים בסיסיים בזיקה בין האל לעולם.⁸³ לא ברור עד כמה הכיר מהר"ל את הדיונים האלה, אך ברור שהוא ממשיך כיוון הגותי מוגדר ביחס ליסודות. גם תיאור היסודות המרכזיים באמצעות הפרדיגמה עילה – מקבל – מה שמקבל, אינו חידוש גמור של מהר"ל. במקום אחר סקרתי הצעות מבניות שונות של רשימת היסודות המיימוניים והראיתי כי קבוצה רחבה של הוגים הבחינו בין יסודות העוסקים באל ובין יסודות העוסקים בפעולותיו.⁸⁴

אם כך, השתמש מהר"ל אפוא בחלוקה שהציע אלבו ואף נקט מטבעות לשון דומות, אך המיר את המשמעות שיצק אלבו ברשימה במשמעות חלופית. השוני בין המשמעים מסביר את ההבדלים בין רשימות היסודות של שני האישים. כמו כן, מהר"ל לא היה הראשון להציע את משמעות היסודות העולה מדבריו, אך הוא נתן לה גוון ייחודי התואם למשנתו. מהר"ל זיהה משמעות זו במקורות חז"ל ובהוגים שראה אותם נאמנים למשנת חז"ל, ולכן משנתו קשורה אליהם בנושאים רבים. המניין המשולש מבטא את תפיסתו הפרשנית בספרות חז"ל, שלדעתו הם הסמכות היחידה לפרש את המקרא.

הדיון ביסודות האמונה ומפעלו הספרותי של מהר"ל

הדיון באמונות המופיעות בפרק מז בגבורות השם אינו עומד בפני עצמו אלא הוא חלק מפרק, מקבוצת פרקים, מחטיבה שלמה ומחיבור מלא. יתרה מכך, החיבור עצמו הוא חלק מתוכנית ספרותית מקיפה.

בהקדמה השלישית לחיבור גבורות השם משרטט מהר"ל תוכנית ספרותית מקיפה הכוללת שישה חיבורים: ספר הגדולה, ספר הגבורה, תפארת ישראל, ספר נצח, ספר ההוד וספר שמים וארץ. תוכנית זו התממשה רק בחלקה והיא מתבטאת בחיבורי גבורות השם, תפארת ישראל

⁸⁰ ר' יהודה הלוי (ריה"ל), ספר הכוזרי, ג יז, יהודה אבן תיבון (תרגום), אברהם צפרוני (עורך), ירושלים 1967, עמ' 160.

⁸¹ ראו ריה"ל, שם; דוד קויפמן, "שיטת העיקרים של ר' יהודה הלוי", בספרו, מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים, ישראל אלדד (תרגום), ירושלים תשכ"ב, עמ' 212–213; יוחנן סילמן, בין פילוסוף לנביא: התפתחות הגותו של ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי, רמת-גן תשמ"ה, עמ' 119, 124, 137, 198 הערה 5; הרב דוד כהן ('הרב הנזיר'), "פילוסופי יהודית", נזיר אחר: זכרון לנזיר אלהים מרן הרב דוד כהן, הרב שאר-ישוב כהן ואחרים (עורך), ירושלים תשל"ח, ח"ב, שם, עמ' שצט; הנ"ל, הכוזרי המבואר, ג יז, דב שוורץ והראל כהן (עורכים), ירושלים תשס"ב, ח"ג, עמ' לג.

⁸² על השלבים השונים בדיון על העיקרים, ראו גורפינקל, העיסוק בעיקרים (לעיל הערה 61), עמ' 12; Seth Kadish, 'Jewish Dogma after Maimonides: Semantics or Substance?', *HUCA* 86 (2015), pp. 195–263.

⁸³ ראו ר' דוד מסיר ליאון, מגן דוד, כתב-יד לונדון מונטיפיורי 290 (מספרו בבית הספרים הלאומי 157, f 7328, ע"א–ע"ב; ר' דוד בן זמרא (רדב"ז), מצודת דוד, קז, משה צוריאלי (עורך), ירושלים תשס"ד, עמ' קנא–קנב.

⁸⁴ גורפינקל, סדר ומבנה (לעיל הערה 39), פרקים ד–ה.

ונצח ישראל. שאר החיבורים שתוכננו לא הגיעו אלינו, ולא ברור אם נכתבו, אבדו או שולבו בחיבוריו האחרים. שמות הכותרים בתוכנית ספרותית זו מבוססים על מונחים מדרשיים שמאוחר יותר נודע שיש להם חשיבות גם בחוכמת הקבלה, וכי כל חיבור עוסק בתוכן הקרוב למשמעות הקבלית שנרמזת בשמו. יש שטענו שאף חיבורים אחרים של מהר"ל שאינם כלולים בתוכנית מקורית זו, שולבו בה מאוחר יותר.⁸⁵

החיבור הראשון בתוכנית המקיפה, גבורות השם, עוסק בעיקר בתהליך יציאת מצרים, אך כפי שעולה משמו, ברור שהוא מבקש לעסוק בנושא הניסים באופן מקיף יותר. בהקדמה השלישית גבורות האל מתוארות כאחד מששת ההיבטים הכלליים של המציאות, ושתי ההקדמות הראשונות לחיבור עוסקות בדיונים עקרוניים על הניסים ותפקידם כמבטאים את שליטת האל בעולם. החיבור כולו כולל שבעים ושניים פרקים, והוא מחולק לשתי חטיבות מרכזיות. החטיבה הראשונה, פרקים א–מ, עוסקת בגלות ובגאולה ומבארת את המקראות ומאמרי חז"ל הקשורים לתהליך הגאולה ומהותו. החטיבה השנייה, פרקים מח–עב, דנה בעניינים הקשורים לזכר ליציאת מצרים – ליל הסדר ומהות דיניו ומביאה ביאור להגדה של פסח. כל אחת משתי החטיבות כוללת בסופה קבוצת פרקים שבה הרחבות לעניינים שכבר התבארו. בחטיבה הראשונה אלה פרקים מג–מח ובחטיבה השנייה אלה פרקים סו–עב.⁸⁶

הפרשייה המקראית של קריעת ים סוף (שמות יד) נדונה בפרקים מ–מב, החותמים את הדיון הפרשני, אך מהר"ל עוסק בה שוב בפרק מז, החותם את חטיבת הפרקים הראשונה, ומבאר שם מקטעים משירת ההודאה על קריעת ים סוף, 'שירת הים' (שמות טו). לפני הדיון בשירת הים, דן מהר"ל בפסוק החותם את התיאור המקראי של הנס: "וַיֵּרָא אֶת הַיָּד הַגְּדֹלָה אֲשֶׁר עָשָׂה ה' בְּמִצְרַיִם וַיֵּרָאוּ הָעָם אֶת ה' וַיֹּאמְרוּ בְּה' וּבְמֹשֶׁה עֲבָדוּ" (שמות יד, לא). הוא מסביר שהאמונה שקנו ישראל היא "שהיו מאמינים כי הוא ית' כל הנמצאים תחת רשותו ולכן הוא יכול לפעול בהם כרצונו".⁸⁷ ומדגיש כי אמונה זו התבארה באריכות לעיל "בפרקים הרבה מאוד". ואכן, נראה שכל מגמתו של חיבור גבורות השם היא להנחיל ולהנהיר אמונה זו. רק בסיום החלק המרכזי של הדיון בגבורות האל, דן מהר"ל בתיאור שלוש אמונות היסוד, שכאמור נסמכות על הפסוקים המתארים את אמונת העם בשלבים השונים של יציאת מצרים, ובכללם הפסוקים "וַיֹּאמְרוּ בְה' וּבְמֹשֶׁה עֲבָדוּ". נראה שהדיון באמונות מבקש להראות שהאמונה בגבורות האל ובניסיו שנדונה בהרחבה בכל החטיבה הראשונה והמרכזית, היא חלק ממכלול מקיף יותר.

בסיום החטיבה הראשונה, הפרשנית, של גבורות השם מובא סיכום ביניים של התוכנית הספרותית ומצוין שיבוצו המחודש של החיבור בתוכנית הספרותית המלאה, מעין הפתיחה. משום שהחיבור גבורות השם הוא רק החלק הראשון של מסכת בת כמה חלקים, ניתן להניח שהאמונות האחרות יתבארו בהרחבה בחיבוריו הבאים, ואולי אף יוקדשו להן חיבורים מלאים. אכן, נראה, שספרו תפארת ישראל עוסק ביסוד התורה, ואולי ספר ההוד שתוכנן לעסוק בחג הסוכות אמור היה לעסוק ביסוד השגחה. מתברר שספר הגדולה שתכנן מהר"ל לעסוק בנושא השבת בו ולא הגיע אלינו, עוסק אף הוא במציאות האל, החידוש והיכולת. כמו כן נראה, שגם ספר נצח ישראל העוסק בגלות ובגאולה עוסק בהשגחה בשכר ובעונש בדומה לספר ההוד.⁸⁸ ספר 'שמים וארץ' שיועד לעסוק בענייני הימים הנוראים לא הגיע עדינו וקשה לשער מהי הזווית שהוא מבקש לברר והאם תוכנו המשוער מכוון כנגד אחד היסודות הראשיים. ייתכן שאף חיבור זה המכוון כנגד ספירת היסוד קשור ליסוד התורה, שהרי ספירת התפארת מצויה באילן הספירות הקבלי באותו 'קו' של ספירת התפארת.

⁸⁵ אלי גורפינקל, "התבנית הקבלית של כתבי מהר"ל", קבלה 36 (תשע"ז), עמ' 261–301.

⁸⁶ הוצע גם שמספר הפרקים בספר מהר"ל אינו מקרי אלא קשור למשמעות של הערך המספרי בתורת הקבלה (גורפינקל, שם, עמ' 285–287). ייתכן, שגם מספר הפרקים בו עסק מהר"ל בביאורי המקראות אודות יציאת מצרים (מ"ב) מכוון למשמעות המיוחדת בתורת הקבלה לערך מספרי זה, וראו עוד להלן.

⁸⁷ גבורות השם, מז, עמ' קפא.

⁸⁸ השערה זו נתמכת גם בקשר הקיים בתורת הקבלה בין הספירות נצח–הוד.

להלן סיכום הדברים:

הספירה	העיקר	מעגל השנה	החיבור
חסד-גדולה	מציאות וחידוש	שבת	ספר הגדולה
גבורה	מציאות וחידוש	פסח	גבורות השם
תפארת	תורה	שבועות	תפארת ישראל
נצח	השגחה	תשעה באב (ענייני גלות וגאולה)	נצח ישראל
הוד	השגחה	סוכות	ספר ההוד
יסוד	תורה(?)	ראש השנה ויום הכיפורים	שמים וארץ

סיכום

מהר"ל מציג בכמה מקורות בכתביו שלושה יסודות: מציאות האל הממציא את הכול, האל הנותן תורה מן השמים והאל המשגיח. מרשימה זו מסתעפים יסודות נוספים, שמצוינים בכתבים אחרים שלו. מהר"ל משתמש במונחים ואפילו בסגנון המצויים בכתבי ר"י אלבו, אך אינו גורס כי יש ליהדות יסודות דוגמטיים-פילוסופיים כפי שסבר אלבו. החלוקה לשלושה היסודות מושפעת גם מדברי רמב"ן, אך היא בעיקר חלק מהמבנה המשולש של היהדות שמהר"ל מזהה ומפרט בכל כתביו. דברי מהר"ל מתבססים על תפיסתו שדברי חז"ל הם הפירוש המוסמך היחיד לתורה שבכתב, ועל כך שבמקומות רבים באגדה פירשו חז"ל שלושה פריטים או מושגים. לדעתו היסודות האלה הם תיאור משולש של המציאות הרוחנית, המציג אותה מזוויות שונות המשלימות זו את זו לכדי תיאור שלם. כך מזהה מהר"ל גם שלושה יסודות אמונה בסיסיים במקרא ובדברי חז"ל. בדומה לתפיסת היסודות של כמה הוגים ימיביניים, לדידו, יסודות האמונה הם היבטים שונים של היחס בין האל ובין העולם. נראה עוד, שמהר"ל כותב את ספריו גם כדי להנהיר יסודות חז"ליים אלה, ולכן המבנה הספרותי של מכלול חיבוריו מסודר גם לפי יסודות אלה.